

eeuw heeft voltrokken. De auteurs hadden wat mij betreft best een hoofdstuk productiviteitsgroei mogen inruilen voor een analyse van de consequenties die de verwevenheid van techniek en landbouw hebben gehad voor producent, consument en land en vee.

Wellicht hebben de auteurs van het landbouwdeel deze kant van de techniek aan de auteurs van het voedingsverhaal over te laten, want in dat betoog komt het imago van de voedingssector uitgebreid aan de orde. Op een boeiende wijze is in tal van verhalen ons gewijzigde voedingspatroon verpakt. Dit patroon is mede veranderd door de introductie van nieuwe technieken in allerlei fases in de voedingsproductieketen. De ontwikkeling van koel- en vriestechnieken, het pasteuriseren, het toevoegen van hulpstoffen, het bestralen van voedsel tot aan het verpakken toe, vermeld ik opsommerig, de auteurs daarentegen onthullen een boeiende samenhang van deze aspecten. Wie nog niet mocht weten dat snacks mogelijk zijn gemaakt door industriële technieken in samenhang met de introductie van automatieken, en door de inbreng van consumenten(organisaties), krijgt hier de kans om kennis te nemen van de dynamische relatie tussen techniek en voedingspatroon.

Want de techniek heeft grote invloed gehad op ons voedingspatroon, bijvoorbeeld door de introductie van allerlei variëteiten snacks die een 'graascultuur' (het nuttigen van kleine tussendoortjes) in de hand hebben gewerkt. De huidige consumenten die onvrede hebben met de ongezonde aspecten van de graascultuur kunnen hun toevlucht zoeken bij de als beloftevol gepresenteerde *novel foods* die (al dan niet genetisch gemodificeerde) voedingssupplementen bevatten die het ongezonde eetgedrag van de welvaartsburger zouden kunnen compenseren. De auteurs laten zien dat verandering in het consumptiepatroon van de 'schijf-van-vijf' gedachte naar een samengesteld palet van voedingssupplementen nog maar in de kinderschoenen staat. In de toekomst zullen niet alleen topsporters, maar ook 'gewone' consumenten zich moeten realiseren dat voeding onbekende ingrediënten kan bevatten. Paradoxaal genoeg is het voedsel in de twintigste eeuw rijker en veiliger geworden, terwijl de consument zich vanwege de complexiteit en ondoorzichtigheid van voeding ongerust maakt. Hoe kan duidelijker zichtbaar worden gemaakt dat technische dynamiek samengaat met maatschappelijke en sociale vraagstukken?

Kees Boersma

M. Grever, F. Dieteren, ed., *Een vaderland voor vrouwen. A fatherland for women. The 1898 'Nationale tentoonstelling voor vrouwenarbeid' in retrospect* (Amsterdam: Stichting beheer IISG/VVG, 2000, 190 blz., ISBN 90 6861 196 8).

Anno 2001 lijken de Amerikaanse organisatrices van de *Woman's building* op de wereldtentoonstelling in Chicago (1893) zeer vooruitstrevend met hun speciaal ingebouwde crèche met *babysit-service*, ter bevordering van het vrouwelijk bezoek. De *Woman's building* was de eerste vrouwententoonstelling in haar soort en directe inspiratiebron en voorbeeld van de nationale vrouwententoonstellingen in Kopenhagen (1895) en Den Haag (1898). Voor en door vrouwen gemaakt, waren deze tentoonstellingen niet alleen een belangrijk podium voor het aankaarten van vrouwenvraagstukken, maar ook een praktische leerschool in de uitoefening van macht. Dat wordt duidelijk bij het lezen van de congresbundel *Een vaderland voor vrouwen*. Tentoonstellingen uit de negentiende eeuw vormen een ideaal middel om de maatschappelijke verhoudingen en heersende culturele en sociale vraagstukken van die tijd bloot te leggen. Dat blijkt uit een groeiende stroom publicaties over dit onderwerp in de sociale, culturele en (kunst-)historische wetenschappen. De studie *Feministische openbaarheid* (1998) van Maria

Grever en Berteké Waaldijk, geheel gewijd aan de honderdjarige nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in Den Haag, is daar een voorbeeld van. *Een vaderland voor vrouwen* is het vervolg hierop. Verschillende auteurs nemen hierin het verschijnsel vrouwententoonstellingen als uitgangspunt om te onderzoeken hoe vrouwen zich aan het einde van de negentiende eeuw een houding gaven ten opzichte van het vaderland (en de kolonie) en de politieke macht die daaraan leiding gaf. De veelal interessante analyses van (het denken over) de aard van het (Nederlands) vrouwelijk burgerschap rondom 1900 zijn in de bundel geordend in drie hoofd-thema's: sociale arbeid, het koloniale perspectief en onderwijs.

Stefan Dudink en Waaldijk benadrukken het politieke element van sociale arbeid. Hun bijdragen zijn vooral op theoretisch niveau prikkelend. Waaldijk waagt zich bijvoorbeeld aan een vraagstuk dat in veel tentoonstellingsstudies helaas voor lief wordt genomen: het effect. In dit geval het effect van de nieuwe visuele representaties van sociale problemen in het 'hart' van de Haagse vrouwententoonstelling: de zaal 'maatschappelijk werk'. Hier was modern tentoonstellings-geschut te zien, zoals een model van de plaggenhut, nuffige attributen van verwende meisjes ('arbeidsmateriaal der volleerde jonge dame') en in contrast hiermee een lijst voorbeelden van maatschappelijk werk (weergevend 'dringende behoefte aan meer werkkrachten'). Zouden deze nieuwe foefjes vrouwelijke toeschouwers werkelijk op hun verantwoordelijkheid en burgerschap hebben aangesproken? Volgens Waaldijk nodigden ze enerzijds uit tot directe persoonlijke confrontatie en identificatie, terwijl ze anderzijds de mogelijkheid boden om afstand te nemen. Dit laatste letterlijk, dankzij omheiningen of wanden met kijkgaten die toeschouwers van de verbeelde sociale ellende scheidde. Juist deze paradoxale combinatie van inleving en distantie zetten bezoekers tot denken aan. Zo oefenden zij zich in het burgerschap in de verzorgingsstaat van de twintigste eeuw, aldus Waaldijk. Zij geeft een oorspronkelijke analyse van waarnemen en inleven, die echter zwaar leunt op getoond materiaal en theorieën over veranderende narratieve structuren en beleving. Hoe bezoekers destijds werkelijk keken, wat ze zagen en wat ze meenamen naar huis, blijft gissen.

Waar de bemoeienissen van Nederlandse vrouwen met de kolonie ter sprake komen, staan twee visies tegenover elkaar. Grever en Waaldijk menen dat deze belangstelling werd ingegeven door imperialistische sentimenten. Annemieke van Drenth stelt emancipatorische motieven op de voorgrond. Zij ziet de beweging voor openbare zedelijkheid in Nederlands-Indië primair als een uiting van een Nederlandse (vrouwen)zorg — niet van een imperialistisch project. Volgens haar waren de intenties — de verspreiding van het ideaal van gelijke (zedelijke) standaarden voor mannen en vrouwen — 'Nederlands'. Dat is goed om te benadrukken: veel van wat de Nederlandse koloniale onderneming was en moest betekenen, en wat Nederlanders daar weer over neerschreven, zegt uiteindelijk meer over Nederland dan over imperialisme.

Het koloniale perspectief staat in twee bijdragen centraal. Daarin gaat het vooral om de vraag hoe vrouwen zichzelf definieerden en hoe vrouwelijkheid gedefinieerd werd ten opzichte van het koloniale project. Joost Coté's analyse van het emancipatiebewustzijn van Kartini maakt de dilemma's duidelijk van een Javaanse vrouw in de koloniale samenleving. Elsbeth Locher-Scholten legt, aan de hand van de in Nederlands-Indië gevoerde discussie over monogamie, de verhoudingen bloot tussen het koloniaal bestuur en de verschillende religieuze en maatschappelijke (vrouwen-)groeperingen in de kolonie. Hoewel vrouwen zich wel konden verbeelden als burger recht te hebben op bescherming, hadden ze uiteindelijk weinig te verwachten van een koloniaal bestuur dat toe zou geven aan het meerderheidsstandpunt van de islam.

Uiteindelijk blijkt burgerschap meer dan vaderland de rode draad te vormen in de bundel. Een definitie van het begrip (van) vaderland ontbreekt, en de houding van vrouwen tot het vaderland komt eigenlijk alleen terloops aan de orde, bijvoorbeeld in de artikelen over

wetenschappelijk werk (verricht in naam van het vaderland), of sociale arbeid (in de strijd om volwaardig burgerschap in de nationale arena). Het lijkt daardoor of vaderland inwisselbaar is voor nationale staat, natie of maatschappij, en de vraag of dat zo is ontbreekt. Alleen wanneer de relatie tussen vrouwelijk burgerschap en de kolonie aan de orde komt, wordt het vaderland, of het besef van Nederland, zichtbaar.

Marieke Bloembergen

E. van Ermen, D. Amand, E. Put, e. a., *Loven boven altijd Godt loven 1899-1999. 100 Jaar abdij Keizersberg Leuven* (Leuven: Peeters, 1999, 206 blz., Bf 1.200,-, ISBN 90 429 0772 X).

Loven boven altijd Godt loven 1899-1999, uitgegeven naar aanleiding van de viering '100 Jaar abdij Keizersberg', is een fraai uitgevoerd jubileumboek waaraan verschillende auteurs hun medewerking hebben verleend. Hoewel de honderdjarige geschiedenis van het klooster centraal staat, wordt tevens naar de oorsprong van de naam 'Keizersberg' gekeken. De eerste twee bijdragen zijn dan ook aan de geschiedenis van de tussen 1230 en 1232 in opdracht van hertog Hendrik I van Brabant op de Leuvense heuvel gebouwde burcht — waarin volgens overlevering keizer Karel V is opgevoed — en zijn bewoners gewijd.

De geschiedenis van de burcht wordt door Dirk Amand en Eduard van Ermen in hun bijdrage 'De hertogelijke burcht op de Keizersberg tot het einde van de 16de eeuw' beschreven (9-30). Iconografische bronnen, een boedelinventaris uit 1431, domcinrekeningen en de computer, hielpen beide onderzoekers om hun belangrijkste doel: de reconstructie van zowel de binnenkant als de buitenzijde van het kasteel, te realiseren. Uit de bijdrage van Eddy Put, 'Een wijkplaats voor Pallas en de muzen. Erycius Puteanus als kastelein van Keizersberg (1615/1619-1646)' blijkt, dat deze geleerde humanist als een van de kunstliefdevolste bewoners van de burcht kan worden beschouwd (31 -38). Tijdens zijn kasteleinschap was de burcht een gastvrije ontmoetingsplaats voor kunstenaars en geleerden. De geschiedenis van het kasteel eindigt in 1782 als de burcht op bevel van keizer Jozef II van Oostenrijk wordt gesloopt. Alleen de schoormuur en de waterput zijn bewaard gebleven. In 1895 werd de abdij Maredsous te Namen, van waaruit de abdij Keizersberg is gesticht, eigenaar van de historische heuvel.

In de bijdrage van dom Guibert Michiels, '100 Jaar Abdij Keizersberg: een overzicht', worden de 'meest merkwaardige gebeurtenissen' die er in het honderdjarig bestaan van de abdij hebben plaatsgevonden, belicht (39-94). Het luchtbombardement van 14 mei 1944, waar onder andere de abdijkerk zwaar beschadigd uit te voorschijn kwam, kan als een dieptepunt in de geschiedenis van de abdij worden beschouwd. In 1968 werd de abdij van de congregatie van Maria Boodschap naar de Vlaamse provincie van de congregatie van Subiaco overgeheveld. Dit betekende dat de abdij van een Franstalig naar een Nederlandstalig bestuur overging en het Nederlands dus de voertaal werd. 'Een nieuwe start' noemt de auteur deze voor de Leuvense benedictijngemeenschap ongetwijfeld zo 'merkwaardige gebeurtenis'.

Toen de eerste monniken in 1899 op de Keizersberg kwamen wonen, was de abdij nog lang niet afgebouwd. De realisatie van de woonvleugels, de kloostergang, de kerk en de bijgebouwen heeft in totaal dertig jaar in beslag genomen. In 'Abdij Keizersberg: een gebouwencomplex als materiële uitdrukking van het kloosterleven', leidt David Mellaerts de lezer door het in neoromaanse stijl gebouwde kloostercomplex rond (113-160). Tijdens de rondgang worden zowel het interieur als het exterieur van het gebouwencomplex aan een gedetailleerd onderzoek onderworpen. Bijzondere aandacht krijgen, en verdienen, de tussen 1952 en 1965 in de abdijkerk aangebrachte zeven glasramen, waarin op indrukwekkende wijze verschillende taferelen uit